

לשון חכמים

א

לשון חכמים (המתכנה גם לשון המשנה) היא העברית שבה נכתבה ספרות התנאים כולה (כלומר המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבה) והחטיבות העבריות של ספרות האמוראים (היינו התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה – כגון בראשית רבה וויקרא רבה – והתלמוד הבבלי). מקובל לחלק את לשון חכמים לשני רבדים עיקריים: לשון התנאים (או לשון חכמים א') ולשון האמוראים (או לשון חכמים ב'). ספרות התנאים, בעיקרה, מוצאה מסוף המאה השנייה לספירה ועד ראשית המאה השלישית; אבל יש יסוד מוצק להנחה שנכללו בה, בפרט בתוך לשון המשנה, חטיבות שנכתבו בתקופה הסמוכה לחורבן הבית השני (שנת 70 לספירה); כגון מסכתות שקלים, תמיד ומידות וחלקים ממסכתות אחרות כגון פרק ג' של משנת ביכורים וחלקים ממסכתות יומא, סוכה ועוד; רובן ככולן מתארות טקסים שנהגו בזמן שבית המקדש היה קיים. ספרות האמוראים שייכת בעיקרה למאה השלישית עד המאה החמישית.

לשון התנאים משקפת דיבור עברי חי, לעומת זאת לשון האמוראים, עומד ברקעה דיבור ארמי: בְּאַרְץ הָאֲרָמִית הַיְּהוּדִית שֶׁל אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל (יש מכנים אותה הארמית הגלילית) ובבבל הארמית הבבלית. יש רגליים להנחה שבארץ-ישראל העברית לא נכרתה בכל מקום מפיותיהם של דוברים בסוף המאה השנייה.

ב

אף שלשון חכמים באה לעולם כלשון ספרות רק סמוך לחורבן הבית, מוסכם ומקובל שהיא הייתה הלשון המדוברת באזורים שונים של ארץ-ישראל בכל ימי הבית השני. יש מקדימין ואומרין שהיא משקפת להג (דיאלקט) עברי מימי הבית הראשון. מי שנזקק לספרי המקרא מסוף הבית הראשון ומן הבית השני מגלה בהם דרכי לשון הרווחות בלשון חכמים.

למשל משקל פֻּעוֹל המציין מקצוע או עיסוק קבוע כמו טָחוֹן, לְקוֹחַ המשמש בלשון חכמים, יש לו רֵעִים כבר בספר ירמיה בָּחוֹן (ו, כז), עֲשׂוֹק (כב, ג), צָרוֹף (ו, כט). בלשון חכמים העיצור שִׁין (ש' שמאלית) נזדהה עם סמ"ך. דבר זה משתקף במיוחד בכתבי־יד עתיקים של ספרות חז"ל: סָאוֹר (= שְׁאוֹר), סְעוֹרָה (= שְׁעוֹרָה); התופעה מתועדת כבר בספר עזרא (ד, ה): "וּסְכָרִים עליהם יועצים", במקום "וּשְׁכָרִים".

ג

דבר ברור הוא שלשון המקרא ולשון חכמים נבדלות זו מזו בהרבה מתכונותיהן. אמנם יש מי שסבור שמידת האחדות ביניהן בתורת הצורות מכרעת, וכל צורה שנמצאה בלשון חז"ל, כבר קדמה ובאה בלשון המקרא, אבל יש המבליטים דווקא את ההבדל ביניהן בכל תחומי הלשון. כגון ההבחנה הברורה בין שני העיצורים וי"ו ובי"ת רפה: שָׂא (נחגתה Shaw) כנגד שָׁב (Shav) מובדלות זו מזו במקרא; אבל בלשון חז"ל, נתלכדו, כנראה, שני העיצורים לעיצור אחד, כפי שמעידים כתיבים כמו יוֹנָה (= יְבֻנָּה), מוּל (= מוּבָל). במקרא משמשות צורות העתיד המוארך (בגוף ראשון) אֶשְׁיָרָה, נִשְׁמָחָה, ובלשון חכמים אין להן שיוור. משקל פֻּעֵל מציין במקרא, בעיקר, שמות כלליים כגון: אָבָדוֹ, קָרָפוֹ, ובלשון חכמים נתחדש בו השימוש כֶּשֶׁם פוֹעֵל, המביע עיסוק קבוע או מקצוע כגון: גָּזְלוֹ, עֲסָקוֹ (בדרך כלל בכתיב מלא גוזלן, עוסקן; ויש כידוע גם מסורות הקוראות בִּישָׁן, גָּזְלוֹ כמקובל היום בעברית שלנו). במיוחד גדולים ההבדלים בין שתי תקופות הלשון במשמעויותיהן של המלים. המלה צָבוֹר משמשת במקרא בהוראה של צֶרֶמָה, גל: "שימו אותם שני צָבָרִים פתח השער" (מלכים ב' י, ח); הוראה זו נשמרה גם בלשון חז"ל "שני צבורי זיתים וחרוכים" (פאה ו, ד); אבל הוראתה העיקרית של המלה היא "קהל", כגון: "אל תפרוש מן הצבור" (אבות ב, ד), "העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה" (ירושלמי ברכות פרק ה, דף ח, עמוד ד); מְזוּזָה הרי היא במקרא "אחד משני הדפנות שעל הסף מימין ומשמאל לפתח, שהמשקוף נשען עליהם", כגון: "ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף" (שמות יב, ז), "ואחר הדלת והמזוזת שמת זכרונך" (ישעיה נז, ח). בלשון חכמים היא מציינת "מגילת קלף קטנה שכתובות עליה שתי הפרשיות 'שמע' 'והיה אם שמע', הקבועה במזוזת הפתח הימנית

בבתים של יהודים", כגון: "אין בין ספרים לתפילין ומזוזות אלא שהספרים נכתבים בכל לשון ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית" (מגילה א, ח). במיוחד בולטים ההבדלים בתחביר ובסגנון; ולא נביא כאן אלא דוגמה אחת מני רבות: "והוא כחתן יצא מחפתו" (תהלים יט, ו); מבע כזה מתנסח במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דבחדש, פרשה ג) בדרך אחרת: "כחתן זה שהוא יוצא לקראת כלה".

ד

ראוי לזכור שלשון חכמים עצמה אינה לשון אחידה. יש הבדלים בין לשון התנאים ובין לשון האמוראים, וזו מחולקת, כאמור, ללשון אמוראי ארץ-ישראל ולשון אמוראי בבל. למשל צורת המדבר של זמן עתיד הריהי בלשון התנאים אפעל (באל"ף תחילית כמו במקרא): אֶכְתֵּב, אֶלְבֹּשׁ, וכך הוא גם בלשון אמוראי בבל; ברם בלשון אמוראי ארץ-ישראל יש עדויות ברורות שהצורה הייתה נפעל בנו"ן תחילית בהשפעת הארמית הגלילית: "מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו וראה עוללה אחת ובירך עליה, אמר: כדיי העוללה הזאת שנברך עליה" (בראשית רבה, פרשה כט; כך גורסים כתבי-היד הנאמנים, אבל יש מעט כתבי-יד שתיקנו לקרוא שאברך). "כל אותו היום היה אברהם יושב ותמה בלבו ואומר: לאיזו מהם נבחר, לגיהנם או למלכות, זו קשה מזו" (פסיקתא דרב כהנא, פסקה ה "החדש הזה", מהדורת מנדלבויס, עמ' 80). הביטוי "כל שהוא" משמש בלשון התנאים לציין "קצת" כגון "חגב חי כל שהוא" (שבת ט, ז) וכן נוהג, כנראה, גם בלשון אמוראי ארץ-ישראל "נתן לתוכו מים כל שהוא" (ירושלמי ברכות פרק ג, דף ו, עמוד ד), אבל בלשון אמוראי בבל משמשת במקומה "משהו", כגון "שתי שעות חסר משהו" (בבלי פסחים פרק א, דף יב, עמוד א).

ה

כבר בתקופת התנאים, בהיות לשון חכמים לשון חיה, היא לא הייתה לשון אחידה. וטבעי הדבר שבמקומות שונים ידברו להֶגִים שונים, אלא שהעדויות על כך מועטות ביותר. מכל מקום אין לזלזל בפירוורי מידע המזדמנים לעתים רחוקות. כמו ההבחנה בין "שָׁל" דבוקה לשם-העצם הבא אחריה הנוהגת ברוב כתבי-היד של ספרות חז"ל: שְׁלֵבִית, שְׁלֵבֶעל, ובין "שָׁל"

פרודה הידועה מאיגרות בר-כוסבה: "של הגואין" (= הגוין, איגרת ב'). או "בְּבִית־" ברוב כתבי-היד של ספרות חז"ל, כנגד "אֲבִית" (איגרת 5 במכתבים הנ"ל). וכבר טען פרופ' י"נ אפשטיין, שהרבה מן המלים החלוקות בתוך ספרות חז"ל עצמה, לעתים בהלכה אחת, אינן אלא חילופי לשונות בלבד, המשקפים הבדלים בין בתי מדרש; למשל: "בור שיש בו שפיתה טמא, ושל עושי זכוכית... טמא, כבשן של סִידִין ושל זַגְגִין ושל יוצרים טהורה" (כלים ח, ט). ברישא נקראים העובדים בזכוכית "עושי זכוכית" ובהמשך הם נקראים "זַגְגִין"; ועוד מובאה: "היו בהן [בפרה האדומה] שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומה אחת פסולה, רבי יהודה אומר אפילו בתוך כוס אחד" (פרה ב, ה). התלמוד הירושלמי מעיד מפורשות: "הן כוסות הן גומות" (עבודה זרה פרק ב, דף מב, עמוד א). אפשר גם אפשר שהרקע להבדלים אלה בלשון, הוא שימושים של להגים נפרדים ממקומות שונים בא"י.

ו

אפילו המשנה עצמה אין לשונה אחידה בכל פרטיה. אמת, המשנה ברובה משקפת אחדות ברורה בלשון, אבל ישנן חטיבות המגלות זיקת יתר ללשון המקרא. למשל, המשניות הקדומות יותר (היינו אלו שנכתבו סמוך לחורבן-הבית), אתה מוצא בהן זיקת יתר למקרא. "לִקְחָ" במשנה עניינו בכל מקום "קנה, רכש", ולציון פעולת הלקיחה ביד, הנטילה, משמש הפועל "נטל". וכבר העיר חכם על אבחנה בין לשון הפסוק "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כֶּפֶת תמרים וענף עץ עבת וערבי נחל" (ויקרא כג, מ) לבין הברכה שניתקנה בלשון חז"ל "על נטילת לולב". מכל מקום במשנה עתיקה אחת עדיין משמש "לקח" כהוראתו במקרא: "ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות... ואם הייתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מקלות" (ראש השנה א, ט). בכלל, במקום שהמשנה עוסקת בנושא של עבודת הקודש (במקדש) ניכרת בה זיקת יתר ללשון המקרא; בכל מקום במשנה משמש הבניין נתפעל בנו"ן תחילית: נִתְקַדַּשׁ, נִתְפַּנֵּן ועוד, אבל בפעלים שמדובר בהם בעבודה במקדש אנו מוצאים צורות התפעל, בה"א, כדרך לשון המקרא, כגון "השתחוה" (ביכורים ג, ו). וכן "בין האולם ולמזבח" (כלים א, ט) הוא מטבע שאל מלשון המקרא כצורתו (ראה יואל ב, יז); "כשרין מיום שלשים והלאה. כשרין מיום השמיני והלאה" (פרה א, ד), רק כאן משמשת המלה

הַלָּאָה, על-פי הפסוק בויקרא (כב, כז): "ומיום השמיני והלאה..." ; ולא מצינו כאן: "מיום שלושם ואילך..." מיום השמיני ואילך", כנוהג של לשון חז"ל. גם בקטעים המחקים בניסוחם את השירה המקראית ניכרת זיקה ללשון המקרא. ואין דוגמה יפה לכך ממסכת אבות. אתה מוצא בה דרכי דקדוק מן המקרא שאינם עוד בלשון חז"ל, כגון השימוש בעתיד המקוצר "אל תַעַשׂ עצמך כעורכי הדיינים" (א, ח) "ואל תַּאֲמֵן בעצמך עד יום מותך" (ב, ד).

ז

ספרות חז"ל, ובמיוחד המשנה, נמסרה במשך דורות רבים בעל-פה בפי התנאים (שונייהמשניות בעל-פה, שהיו זכרנים מופלגים), ולא הועלתה על הכתב בכתב-יד רבים אלא סמוך לתקופת הגאונים. (עד אז היו כנראה רק טפסים בודדים בידי יחידים). רוב כתבי-היד שהגיעו אלינו הם מאלף השנים האחרונות, אלה הם כתב-יד מאירופה וראש לכולם איטליה וביזנטיון, וכתב-יד מן המזרח. רק כתב-יד בודדים שלמים, וקטעי כתב-יד מאלה שנשרדו בידינו נכתבו לפני שנת 1000 למניין הרגיל. הבוחן את כתבי-היד העתיקים, במיוחד המשובחים שבהם (וגם אלה אינם זהים בכול) יגלה, שהלשון המשתקפת בהם נבדלת בפרטים רבים מזו שבדפוסים. למשל, בכתבי-היד נשמרו צורות שבהן בניין נתפעל משמש שימוש של פועל-יוצא (יש אחריו מושא ישיר): "גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומתחמדות" (מכות ג, ט = מתחמדת אותן, כגרסת שלושה כתב-יד), בדפוסים מצאנו ומחמדות (= ומחמדת אותן, בבניין פיעל). בדפוסים המשנה רווח הצירוף "ידיים מסואבות" (חלה ב, ב; חגיגה ג, ג ועוד); הפועל "סאב" בא בבניין פועל, אבל כתב-יד רבים גורסים "ידיים מוסאבות", צורה העשויה לבניין הופעל. מקובל להניח שהלשון הנתונה בדפוסים נעשו בה שינויים מפליגים ביודעין ובלא יודעין בידי מעתיקים; אבל יש יסוד לחשוב שחלק כלשהו של הצורות שבדפוסים משקפות מסורת לשון עצמאית קדומה.

ח

כאשר אנו בוחנים את כלל כתבי-היד של ספרות התנאים ובמיוחד את כתבי-היד של המשנה (למשנה יש הרבה יותר עדים מאשר כל חיבור אחר של ספרות חז"ל, וחלק מכתבי-היד הללו מנוקדים), ניתן לראות שיש כמה

וכמה טיפוסי לשון או מסורות לשון (אפשר שגם בהן יש ביטוי ללהגים שונים). כבר הוכח מזמן, שכל המסורות משמרות רִכִּיב גדול קדום ביותר, העולה ומשתלשל עד תקופת הדיבור העברי בימי התנאים; אבל בכולן דבקו שינויים מעטים או מרובים בתהליך המסירה. נזכיר כאן הבדלים אחדים שבין המסורות. יש מסורת הנוהגת לעתים קרובות להכפיל את העיצור רי"ש כעיצור רגיל: עֲרַב, סִרַק, מְעָרַב, מְסָרַס, גִּרַע. וכנגד זה מסורת אחת קוראת צורות אלו כדרך העברית הטברנית במקרא: עֲרַב, סִרַק, מְעָרַב, מְסָרַס, גִּרַע. חלק גדול של המסורות לא נבדלו זו מזו אלא בקריאתן של המלים עצמן, כגון הדוגמות שנזכרו זה עתה, וכגון ההבדל שבין הָאֲרִיג (כמו הָהָרִים, הַחֲדָשׁ, הָעֶשֶׂיר) מכאן, ובין הָאֲרִיג (כמו בעברית הטברנית של המקרא) מכאן. אבל יש מסורות הנבדלות זו מזו בחילופי מלים עצמן; האחת קוראת: "האשה שנתאלמנה" (כתובות ב, א) וכנגדה השנייה קוראת: "האשה שנתארמלה"; זו קוראת: ממנו, ממנה, וזו קוראת: הימנו, הימנה, ושתיהן מסורות קדמוניות מארץ-ישראל. עם זאת, יש להדגיש שלא כל ההבחנות הנ"ל נמסרות בעקיבות גמורה.

ט

לשון חכמים בגילוייה הקדומים נשתמרה לא רק בכתבי-יד עתיקים. חנוך ילון, מייסדו ומחוללו של המחקר החדש של לשון חז"ל, הראה שגם המסורות שבעל-פה שרווחו בפי עדות ישראל בגלויות השונות עתיקות הן; ופעמים עתיקותן מופלגת. מקום מיוחד ניתן למסורת של יהודי תימן, שעמדה בעינה מאות בשנים מאז תקופת הגאונים. במסורתם נוהגת צורת הבינוני יְכֹל בנטיותיה בוי"ו שרוקה: יְכֹלָה, יְכֹלִין, יְכֹלֹת, כדרך שנשתמר בכתבי-היד העתיקים. וכך הם קוראים: תְּחִיתַת המתים (ולא תְּחִיתַת המתים), תְּרַנְגֵל (ולא תְּרַנְגֵל) כמסורתם של כתבי-יד עתיקים של המשנה. גם מסורות אחרות משמרות דרכים עתיקות בלשון-חכמים, רוב הספרדים ובני עדות המזרח והמערב (=המגרב) קוראים במשנה: בִּתְדָּ, סַפְרָדָּ, רַגְלָדָּ בקמץ לפני הכ"ף בכינוי הדבוק לנוכח (וכן נהגו לקרוא גם האשכנזים), וצורות בניין התפעל בעבר פותחות במסורתם בנו"ן: נִתְבַּקֵּשׁ, נִתְמַעֵט, נִתְעַרַב; בשני עניינים אלה הם נוהגים כמסורת היציבה בכתבי-היד. גם מסורת אשכנזי נשמרים בה עקבות של דיגוש הרי"ש בקריאת המשנה, הקריאות מְעוֹרְבִין (בוי"ו שרוקה), מְצִטְרְפִין (בטי"ת פתוחה) נתפרשו במחקר בצורה משכנעת,

כמעידות על ההגיות מְעַרְבִין, מְצַטְרְפִין שנשמרו בכתבי־יד מהימנים, ודוגמות כיוצא בהן מצויות בפי הספרדים ובני תימן.

•

בכל ימי חייה בתקופת התנאים (ואין צריך לומר בתקופת האמוראים) הייתה לשון חכמים במגע עם לשונות אחרות. גלוי וידוע שדיבור ארמי רווח בארץ־ישראל בימי הבית השני ובימי התנאים. יש מי שחושב שדוברי לשון חז"ל בכל מקום היו דו־לשוניים ודיברו ארמית ועברית כאחת, ויש חושבים שהיו אזורים שלא דיברו בהם אלא אחת משתי הלשונות, אבל הדוברים היו חשופים גם ללשון השנייה. המגע בין הלשונות הללו נתן אותותיו גם בלשון חז"ל הכתובה; יש המפריזים בהשפעת הארמית על לשון חז"ל, ויש המצמצמים אותה. למשל, יש חוקרים הסבורים שהכינוי "אַתָּה" המשמש בלשון חכמים לזָכָר, הוא שְׂאִילָה מן הארמית, ויש מי שחושב שצורה עברית מקורית לפנינו, הבאה טיפין טיפין כבר במקרא (כגון: "ואם ככה אַתָּה עֲשֵׂה לִי" במדבר יא, טו), אך לא זכתה לבוא בקהל בהיקף רחב אלא בימי לשון חז"ל. אבל גם המצמצמים את השפעת הארמית מודים שלשון חז"ל קלטה מן הארמית יסודות בדקדוק, באוצר המלים ובמשמעויותיהן. למשל בניין נִתְפָּעַל המשמש בפעלים משורשי פ"י: נִתְוַסַּף (בספרות התנאים), נִתְוַתֵּר, נִתְוַקַּד (בספרות מאוחרת), הוא גלגול עברי של בניין הִתְפָּעַל הארמי. וכך יש לומר באשר למלים ארמיות: אנו מוצאים "חֲצֵר הַכֶּבֶד" (תמיד ד, ג) ובמקום אחר "אַצְבָּע הַכֶּבֶד" (יומא ח, ו; חולין ב, ז); והיא חֲצֵר היא אֲצָבָע; אלא שהראשונה היא מלה שאולה מן הארמית: "היותרת על הכבד" (שמות כט, יג) מתרגם אונקלוס "חֲצֵרָא דְעַל כְּבִדָּא". לעתים ההשפעה של הארמית ניכרת רק במשמעותה של המלה העברית. למשל, "למה נקרא שמו אֶחָז, שְׂאִחָז בתי כנסיות ובתי מדרשות" (ויקרא רבה יא, ז), "שְׂאִחָז" כאן פירושו "שִׁסְגָר", בהשפעת מקבילו הארמי "אַחַד", שעניינו "סִגָר"; כלומר המשמעות של הפועל הארמי נעתקה אל מקבילו העברי.

י א

גם לשונות יוון ורומא (ולשונות אחרות בעיקר בתיווכה של הארמית) נתנו אותותיהן בלשון חז"ל. אבל השפעתן נצטמצמה לאוצר המלים בלבד.

מלים רבות שנשתרשו בעברית הן שאילות מן היוונית ומן הלטינית: אזמל (σμίλη), פולמוס (πόλεμος), פנקס (πίναξ), קתדרא (καθέδρα), לבלר (libellarius), סֶפֶסֶל (subsellium, בכתב-יד מנוקדת סֶפֶסֶל בקיום התנועה המקורית e), אינן אלא מעט מן המעט ממה שהורישו לנו שתי הלשונות. ואף זאת, מלים שיכלו להשתלב במערך הדקדוקי העברי כשורשים בני שלושה (או ארבעה) עיצורים נקלטו קליטת עומק, ויש מהן שהניבו פרות בתצורה של העברית. כגון σπόγγος שנתגלגלה להיות סֶפּוּג וממנה סֶפֶגְגִּין/סֶפֶגְגִּין, סֶפֶג ("מטפחות הסֶפֶג", כלאים ט, ג), סֶפּוּג והפועל סֶפֶג, סֶפֶג, נִסְתַּפֵּג. וכן קטגור (κάτηγωρ), שממנו נגזר, בשיכול עיצורים, קִטְרָג, וגם (καλός) "טוב", שממנו יש לנו קֶלֶס-שֶׁבַח.

מבחר ביבליוגרפי: משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו • חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד • חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א • יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז (במיוחד עמ' כ-קסח, תלא-תסח) • יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א • גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ם • מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א • משה בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א' ירושלים תשל"ב; חלק ב' ירושלים תש"ם • משה בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו', ירושלים תש"ם • וראה גם מחקרים בלשון כרך א' ירושלים תשמ"ה, כרכים ב-ג ירושלים תשמ"ז, כרך ד' ירושלים תש"ן • וכן משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג • מנחם צבי קדרי ושמועון שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמוד, מוקדשים לזכרו של ד"ר מורשת, רמת-גן תש"ן.